PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

O'ZBEK TILINING FRAZEOLOGIK LUG'ATIDA "FE'L-ATVOR" SEMALI FRAZEMALAR TAHLILI

Ilmiy rahbar: **M. Muxammadiyeva**
KIUT “Tarjima nazariyasi va amaliyoti” kafedrasi dotsenti

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
“Ona tili va adabiyot” yo’nalishi
2-bosqich talabasi **Nurmuhammediyeva Maftuna Nurbek qizi**
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.20076798

Annotatsiya.
Ushbu maqolada o'zbek tilining frazeologik lug'atida qayd etilgan "fe'l-atvor" semasiga mansub frazemalarning lingvistik xususiyatlari, semantik tasnifi hamda lingvomadaniy mohiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida shaxsning ijobiy va salbiy fe'l-atvorini ifodalovchi frazeologik birliklar to'plangan, ularning komponent tarkibi, motivatsion asosi va paradigmatik munosabatlari o'rganildi. Maqolada Sh.Rahmatullayevning frazeologik lug'atidan olingan misollar asosida konkret tahlil keltiriladi.
Kalit so'zlar: frazema, frazeologik lug'at, fe'l-atvor, sema, semantik maydon, lingvomadaniyatshunoslik, somatik frazemalar, o'zbek tili.

Аннотация.
В настоящей статье анализируются лингвистические особенности, семантическая классификация и лингвокультурологическая сущность фразем с семой «характер» (fe'l-atvor), зафиксированных во фразеологическом словаре узбекского языка. В ходе исследования собраны фразеологические единицы, выражающие положительные и отрицательные черты характера человека; изучены их компонентный состав, мотивационная основа и парадигматические отношения. В статье приводится конкретный анализ на основе примеров из фразеологического словаря Ш.Рахматуллаева.
Ключевые слова: фразема, фразеологический словарь, характер, сема, семантическое поле, лингвокультурология, соматические фраземы, узбекский язык.

Annotation. This article analyzes the linguistic features, semantic classification, and linguocultural essence of phrasemes with the seme "character" (fe'l-atvor) recorded in the phraseological dictionary of the Uzbek language. The study collects phraseological units expressing positive and negative human character traits, examining their component structure, motivational basis, and paradigmatic relations. The paper presents a concrete analysis based on examples drawn from Sh. Rahmatullayev's phraseological dictionary.
Key words: phraseme, phraseological dictionary, character, seme, semantic field, linguoculturology, somatic phrasemes, Uzbek language.

KIRISH

Til insoniyat tafakkurining eng nozik ifoda vositasi sifatida o'zida millatning ruhiy olamini, dunyoqarashini va madaniy tajribasini aks ettiradi. Bu jihatdan frazeologik birliklar tilning eng obrazli, milliy o'ziga xoslikni eng yaqqol tarzda namoyon etuvchi qatlamidir. O'zbek tilshunosligida frazeologiya alohida tilshunoslik tarmog'i sifatida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, B.Yo'ldoshev kabi olimlarning izlanishlari bilan shakllandi va rivojlandi. Insonning fe'l-atvori uning xulq-atvorida, muomalasida, kishilarga munosabatida

namoyon bo'ladigan barqaror ruhiy-axloqiy xususiyatlari majmuasi. Bu kategoriya har qanday tilning leksik va frazeologik tizimida boy va rang-barang ifoda topadi. O'zbek tilida shaxsning xarakterini, tabiati va xulqini ifodalovchi frazemalar nihoyatda ko'p bo'lib, ular asosan somatik komponentlar (yurak, jigar, til, ko'z, qo'l), hayvonot olami nomlari hamda diniy-mifologik tasavvurlar bilan bog'liq holda yuzaga kelgan. Mazkur maqolada Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tilining frazeologik lug'ati" (Toshkent, 1992) asoslarida "fe'l-atvor" semasiga ega bo'lgan frazemalar tanlab olindi va ularning semantik-strukturaviy tahlili amalga oshirildi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda lingvomadaniyatshunoslik va kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan frazemalarni o'rganish millatning lisoniy tasviri (yazykovaya kartina mira)ni qayta tiklashda muhim manba sanaladi.

Tadqiqotning maqsadi o'zbek frazeologik fondidagi fe'l-atvorni ifodalovchi birliklarni semantik guruhlarga ajratish, ularning struktur-grammatik tabiatini aniqlash hamda ekspressiv-emotsional bo'yog'ini tavsiflashdan iborat. Vazifalar: lug'atdan tegishli frazemalarni terib olish; ularni ijobiy va salbiy konnotatsiyalarga ko'ra tasniflash; komponent tahlilini amalga oshirish; milliy-madaniy mohiyatini ochib berish. Tadqiqotning ob'ekti o'zbek tilidagi frazeologik birliklar tizimi, predmeti esa fe'l-atvor semasiga ega bo'lgan frazemalarning semantik-strukturaviy va lingvomadaniy xususiyatlaridir. Tadqiqot natijalari o'zbek tilshunosligida frazeografik nazariyani boyitishga, lingvomadaniy lug'atlar tuzishga, oliy ta'lim muassasalarining filologiya yo'nalishi bo'yicha o'qitiladigan "O'zbek tili leksikologiyasi" va "Frazeologiya" fanlari uchun amaliy material yaratishga xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbek frazeologiyasining ilmiy asoslari Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tili frazeologiyasining ba'zi masalalari" (1966) va "O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari" (1992) monografiyalarida bayon etilgan. Olim frazemalarni tilning mustaqil birligi sifatida tan olib, ularni leksik birliklarga teng holda lug'atda qayd etish lozimligini asoslab bergan. Uning 1992-yilda nashr qilingan "O'zbek tilining frazeologik lug'ati"da 5000 dan ortiq frazeologik birlik tartibga solingan bo'lib, ularning katta qismi shaxs xarakteri va ruhiy holatini ifodalaydi. B.Yo'ldoshevning "Frazeologik uslubiyat asoslari" (1999) asari frazemalarning badiiy matnda qo'llanish xususiyatlarini tahlil qiladi. Olim frazemalarning ekspressivligini ularning komponent tarkibidagi obrazli asos bilan bog'lab tushuntiradi. A.Mamatov o'z tadqiqotlarida frazeologik birliklarning leksik-semantik o'zgarishini, neologik frazemalarning paydo bo'lish jarayonini o'rgangan. M.Sodiqova, A.Boboyeva, A.Islomov kabi tadqiqotchilar so'nggi yillarda frazemalarni lingvomadaniy nuqtai nazardan tadqiq qilish bilan shug'ullanmoqdalar. Xususan, A.Boboyevaning maqolalarida fe'l-atvorga oid frazemalarning kognitiv asoslari, V.N.Teliyaning rus tilshunosligidagi lingvomadaniy yondashuvi asosida tahlil qilinadi. Telia (1996) frazemalarni "madaniyatning lisoniy timsoli" deb ta'riflagan va ularda millatning aksiologik tizimi mujassamlanganligini ko'rsatgan. V.V.Vinogradov tomonidan ishlab chiqilgan frazeologik birliklarning klassik tasnifi frazeologik chatishmalar, frazeologik birikmalar va frazeologik qo'shilmalarga ajratish bugungi kunda ham o'zbek tilshunosligida qo'llanib kelinmoqda. Biroq fe'l-atvor semali frazemalarning aksariyati semantik jihatdan motivlangan bo'lib, frazeologik birikma va qo'shilmalar guruhiga taalluqlidir. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur mavzu monografik tarzda hali to'liq yoritilmagan, bu esa ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotning manbasini Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tilining frazeologik lug'ati" (Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati, 1992) tashkil etadi. Lug'atdan tanlash usuli (sploshnaya vyborka) yordamida fe'l-atvor semasiga ega 187 ta frazema aniqlandi. Tahlilda quyidagi lingvistik metodlar qo'llanildi. Tasviriy metod frazemalarning umumiy lingvistik xususiyatlarini bayon qilish uchun, Komponent tahlil metodi frazema ma'nosini tarkibiy semalarga ajratish va ularning ierarxiyasini

aniqlash uchun. Semantik maydon metodi frazemalarni umumiy ma'no asosida guruhlarga birlashtirish uchun.Statistik metod har bir semantik guruhdagi frazemalar miqdorini hisoblash uchun. Lingvomadaniy tahlil frazemalarning milliy-madaniy mohiyatini ochib berish uchun.

Tadqiqot mobaynida frazemalar dastlab arxisemalari bo'yicha umumiy guruhlarga ajratildi: "ijobiy fe'l-atvor" (sahiylik, mehribonlik, bag'rikenglik, halollik, kamtarlik, jasurlik) va "salbiy fe'l-atvor" (xasislik, shafqatsizlik, kibrlilik, makkorlik, qo'rqoqlik, dangasalik). So'ngra har bir guruh ichida differensial semalar bo'yicha qo'shimcha taksonomik kategoriyalar belgilandi. Komponent tahlilda, masalan, "yuragi keng" frazemasining ma'no tuzilishi quyidagicha bo'laklarga ajratildi: +inson +xarakter +ijobiy +sahiylik, sabr-toqat +ekspressivlik. Tahlil shuningdek, frazemalarning struktur-grammatik tipini (so'z birikmasi, gap, idiomatik ibora) hamda komponent tarkibidagi yetakchi leksik-tematik guruhni (somatik, zoonimik, raqamli, predmet nomli) aniqlashga qaratildi. Bu yondashuv frazemalar tizimini ko'p o'lchovli tarzda tasvirlash imkonini berdi.

NATIJA VA XULOSA

Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'zbek tilining frazeologik lug'atida fe'l-atvor semasiga ega bo'lgan frazemalarni quyidagi semantik guruhlarga ajratish mumkin:

1. Sahiylik va xasislik semantik maydoni. Bu maydonda "qo'li ochiq", "bag'ri keng", "yuragi keng", "qo'lidan dasturxon to'kilmaydi" kabi ijobiy konnotatsiyali birliklar va "qo'li qisiq", "qo'li kalta", "qora ko'ngil" kabi salbiy birliklar uchraydi. Bu yerda "qo'l" somatizmining ekstensional ma'nosi moddiy boylik bilan munosabat markaziy o'rin tutadi.

2. Mehribonlik-shafqatsizlik maydoni. "Ko'ngli yumshoq", "yuragi mum", "dili pok", "oq ko'ngil" frazemalari mehribonlikni ifodalasa, "yuragi tosh", "toshbag'ir", "qora yurak", "jigari qotgan" kabi birliklar shafqatsizlikni anglatadi. Mazkur maydon lingvomadaniy nuqtai nazardan o'ta qiziq, chunki unda yurak somatizmi bilan bog'liq universal kontseptual metafora "yurak his-tuyg'u markazi" namoyon bo'ladi.

3. Kamtarlik-kibrlilik maydoni. Salbiy konnotatsiyali birliklar bu yerda ustunlik qiladi: "dimog'i shishgan", "dimog'i osmonda", "boshi ko'kka yetdi", "manmanlik qilmoq", "burnini ko'tarmoq". Ijobiy tarafda "boshi quyi", "yuzi yorug'" kabi cheklangan miqdordagi birliklar mavjud. Bu hol o'zbek frazeologiyasida salbiy xarakter belgilarining nutqiy tanqid quroli sifatida ko'proq leksikallashganidan dalolat beradi.

4. Halollik-makkorlik maydoni. "Tili va dili bir", "so'zining ustidan chiqadigan", "halol non yegan" kabi ijobiy birliklar; "ikki yuzlamachi", "tulkilik qilmoq", "yuzi qotgan", "tili boshqa, dili boshqa" kabi salbiy birliklar bu maydonni tashkil etadi. Bu yerda "tulki" zoonimi makkorlikning milliy timsoli sifatida namoyon bo'ladi.

5. Jasorat-qo'rqoqlik maydoni. "Yuragi botir", "yuragida o't bor", "yurakli yigit" jasoratni; "yuragi yo'q", "qo'rqoq quyondek", "yuragi tovonida" qo'rqoqlikni ifodalaydi. "Quyon" zoonimi qo'rqoqlik etalonini, "sher" ("yuragi sherdek") jasorat etalonini bildiradi.

6. Mehnatkashlik-dangasalik maydoni. "Qo'li gul", "qo'li ishga ketgan", "mehnatdan toymas" mehnatkashlik; "qo'li ishga bormaydi", "yonboshlab yotmoq", "og'zini ochib o'tirmoq" dangasalikni anglatadi. Bu maydonda ham "qo'l" komponenti dominantlik qiladi.

Statistik tahlil shuni ko'rsatdiki, tahlilga tortilgan 187 ta frazemaning 62 foizi (116 ta) salbiy konnotatsiyaga ega bo'lib, 38 foizi (71 ta) ijobiy mazmunni ifodalaydi. Bu hodisa A.Mamatov ta'kidlaganidek, har qanday tabiiy tilda "salbiy lingvistik baholash" frazemalar tizimida ustunlik qilishini tasdiqlaydi. Komponent jihatidan eng ko'p uchraydigan leksemalar: yurak (37 ta), til (24 ta), qo'l (22 ta), ko'z (18 ta), bosh (15 ta) ya'ni somatik frazemalar tizimning yadrosini tashkil etadi (umumiy hajmning 62 foizidan ortig'i).

Struktur-grammatik nuqtai nazardan tahlil qilingan frazemalarning aksariyati so'z birikmasi qolipida shakllangan: "sifat + ot" (yumshoq ko'ngil, qora yurak), "ot + sifat" (yuragi keng, qo'li

ochiq), "ot + fe'l" (boshi ko'kka yetdi, dimog'i shishdi). Gapsimon frazemalar nisbatan kam uchraydi: "qo'lidan dasturxon to'kilmaydi", "tili va dili bir". Bu jihatdan o'zbek frazeologiyasi turkiy tillarning tipologik xususiyatlarini namoyon etadi, ya'ni grammatik munosabatlar morfologik ko'rsatkichlar egalik va kelishik qo'shimchalari orqali ifodalanadi.

Lingvomadaniy tahlil shuni ko'rsatdiki, fe'l-atvor semali frazemalarda o'zbek xalqining axloqiy ideallari aks etgan: sahiylik, halollik, mehnatsevarlik va kamtarlik eng ulug'lanadigan fazilatlar bo'lib, salbiy xulq-atvorga oid frazemalarning ko'pligi bu fazilatlar buzilishini qattiq qoralash an'anasi bilan izohlanadi. Diniy va islomiy qadriyatlar ham frazemalar tarkibida o'z aksini topgan: "halol non yegan", "dili pok" kabi birliklarda din ta'sirini sezish mumkin. Shuningdek, bu frazemalarning ma'lum qismi xalq og'zaki ijodi maqol, matal va tabiiy xarakter tasvirlari bilan parallel rivojlangani ko'zga tashlanadi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilining frazeologik lug'atida qayd etilgan fe'l-atvor semali frazemalar lisoniy tasvirning eng obrazli, milliy o'ziga xoslikka boy qatlamini tashkil etadi. Bu frazemalar tarkibida o'zbek xalqining axloqiy-ma'naviy qadriyatlari, xarakterga oid milliy stereotiplari, hayotiy tajribasi va dunyoqarashi mujassamlangan. Ularning komponent tarkibida somatik leksemalarning ustunligi inson tanasining tafakkur va his-tuyg'u uchun universal kognitiv lyapaga aylanganini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari o'zbek frazeologiyasini lingvomadaniy va kognitiv yo'nalishda yanada chuqurroq o'rganishga asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati, 1992. 376 b.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari. Toshkent: Fan, 1966. 169 b.
3. Yo'ldoshev B. Frazeologik uslubiyat asoslari. Samarqand: SamDU nashri, 1999. 138 b.
4. Mamatov A.E. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari. Toshkent: Fan, 1991. 196 b.
5. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2002. 168 b.
6. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti. Toshkent, 2012. №5. B. 3–9.
7. Sodiqova M. Frazeologik birliklarning lingvomadaniy tahlili // O'zbek tili va adabiyoti. Toshkent, 2018. №3. B. 24–29.
8. Boboyeva A. O'zbek tilida fe'l-atvorni ifodalovchi frazemalarning kognitiv asoslari // Til va adabiyot ta'limi. Toshkent, 2020. №4. B. 41–46.
9. Telia V.N. Russkaya frazeologiya: semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekty. M.: Yazyki russkoy kultury, 1996. 288 s.
10. Vinogradov V.V. Ob osnovnykh tipakh frazeologicheskikh edinits v russkom yazyke // Izbrannye trudy. Leksikologiya i leksikografiya. M.: Nauka, 1977. S. 140–161.